

LJUSNEDALS BRUK DEL 2

(Källor:

Anders Floor 1700 - 1768—En bergsmans kamp för rätt och rättigheter-
av Maguns Hedberg, 1996

Minnen bland fjällens viden, Gösta Bjelkeborn, 1991.

Härjedalsfjällen, Peter Mosskin 1983.

Ljusnedal, sammanställd av Ljusnedals Kyrkliga Arbetsgrupp 1987.

*Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland, Andra och tredje
samlingen om Jämtland och Herjedalen*, Hülphers 1775.

Genom Härjedalen, Johan Lindström (Saxon), 1894.)

År 1686 utfärdade Bergskollegium privilegiebrev att driva ”det nyss upfundne kåpparmalmstrecket uti Herredalen och Hede Pastorat”.

År 1877 skrev William Farup till Bergmästare Burman i Västernorrland att han ”nödgas nedlägga de under Ljusnedals Bruk inmutade gruvor och anmäler härmed att desamma övergivas”.

I Bergkristallen nr 16 avhandlades de första 50 åren. Fortsättningen är minst lika intressant att studera. Det finns mycket skiftande och spännande litteratur om Ljusnedals bruk och läsarna rekommenderas verkligen att besöka Jämtlandsrummet på Länsbiblioteket i Östersund!

Sammanfattningsvis kan man säga att under hela ovan angivna tidsperiod ägde brytning rum av först kopparmalm och från 1755 även järnmalm. Dock var brytningen mer sinande och t o m sporadisk årtiondena efter 1850, vilket har sin förklaring, som skildras längre fram i artikeln.

Under hela tiden var arbetsförhållandena för gruvarbetarna synnerligen svåra, krävande och livsfarliga. Det senare pga av sprängningsolyckor och förgiftade gaser i dåligt ventilerad gruva och pga den svåra hosta, som många fick av röken, fukten och kylan vid gruvorna. Livsvillkoren var också under hela tiden påfrestande. Missväxtår, som ibland kunde komma flera år i rad, orsakade svält. Men man kunde också få för litet tilldelning från Bruket av livsmedel, som egentligen var en del av deras lön, så att man svält av den anledningen. Vad beträffar boendet, så hade bruks- och gruvarbetarna fått bygga torp och odla upp litet mark för att kunna hålla några kor, men det var med röjselrätt, där Bruket ägde en tredjedel. Vid ev försäljning hade bruket första budet så att säga. Oftast

var gruvarbetarna så skuldsatta till bruksägarna, att dessa i sådana fall tog hela torpet som betalning för skulden. Och hela tiden låg bestraffning på lut, bestraffning, om man kom för sent, uteblev eller inte gjorde ett tillräckligt bra arbete, om man inte besökte gudstjänsten osv. Straff, som kunde vara dryga böter eller bestå i att man fick sitta i pinoredskap. Barnen slapp inte heller undan. Bruket krävde att bruksarbetarnas barn skulle arbeta på bruket och i gruvorna och inte ta tjänst hos andra. (*Åtminstone var det så på 1700-talet.*)

Och slutklämmen kom, när W Farup kring 1860 ville lägga ned själva bruket och tvinga alla torpägare att gå ifrån sina egenhändigt byggda torp och uppodlade torpegendomar, därför att han skulle ha torpen och med mark till storjordbruk. De, som ville stanna kvar, skulle då få arbeta som arrendatorer åt honom i stället. Då utvandrade många till Amerika.

År 1894 såg bruket så här enligt beskrivning av författaren Johan Lindström(Saxon), som var på rundresa i Härjedalen år 1894.

”Ljusnedals Bruk är en väldig possession med 5 7/9 hemman om 111 000 tunnland, hvaraf omkring hälften fjäll och vatten. Denna kronoallmänning skildes på 1680-talet från böndernas skatteskog och ägor och uppläts åt bruket för kol och ved. 1869 erhöll brukspatron W Farup äganderätt å denna kronoallmänning.”

Sedan beskriver han bl a mangårdsbyggnaden, som han tycker saknar all arkitektur. Från denna går en täckt, halvöppen gång till kontorsbyggnaden. Därifrån leder dörrar till visthusbodarna. Utmed gången går ett utsökt vackert listverk. Så berättar han, att till vänster ligger mejeriet och ladugården, i vilken det stått hundra kor. Framför mangårdsbyggnaden ligger en liten trädgårdsanläggning, som är inhägnad med ett järnstaket och med en vattenkonst, som Saxon tror måste vara Härjedalens enda. Han berättar, att man börjat riva den stora byggnad, som var centrum för bruksdriften. Nederst ligger hjulhuset med hjul av väldiga proportioner och axlar av gjutgods. Av bälgarna fanns spår och en träpipa ledde ned till masugnspipan. Ihop med masugnen hörde gjuteri och malmkross, och i ett ohyggligt mörkt rum, som var stångjärnssmedjan, låg formar till husgerådssaker kringströdda, som Farup skänkt till länets fornminnesförening. Saxon avslutar beskrivningen med några reflexioner:

” Det är i alla fall en ej obetydlig odling, som under skiftande öden haft sin brännpunkt här uppe under fjällen, och man frågar sig nu med vemod, hvad det skall bli af allt detta? Bruksdriften har man ju sedan

långa år ansett som oåterkalleligt nedlagd, men den mark, som brutits, skall den efter hand växa igen, att endast trampas af renarnas klöfvar? Här skulle många hundra jordbrukare finna sin utkomst. Tjänlig mark finns i parti.”

Nu följer ytterligare några i artikelförfattarens ögon speciellt intressanta delar:

Anders Floors val av medintressenter ledde till att Sveriges brukselit kom till Ljusnedal efter honom. Vi har t ex hans medintressent brukspatron Petter Strandberg från Salsberget, som, när han löst ut Anders Floor, övertalade Urban Hjärnes dotterson, friherren Daniel Tilas, att komma till Ljusnedal, där han blev inte inspektör men väl direktör och på egen begäran även direktör över bergverken i Jämtland. Därigenom fick han makt att döma i gruvsmål. Tilas var kammarjunkare åt Fredrik 1, hade studerat ryska och norska bergverk och haft uppdrag i Finland. Han hade också givit ut skrifter om bergverk. Med Tilas kan man säga att det blev direktkoppling till Bergskollegium och till makthavare i den tidens Sverige. Tilas lät restaurera de gamla pinoredskapen. För att få ”ordning” på den ovilliga befolkningen dömde han några bruksarbetare som straff för olydnad att sitta på trähästen respektive ligga i träkista. Han lät även restaurera och sätta upp de gamla stegen för att på så sätt skrämja vanartiga Funäsdalsbor. Och de motståndiga Funäsdalsbönderna tvingade han att påta sig vissa malmkörningar per år. (*Magnus Hedbergs bok om Anders Floor, s 78 - 82*)

Tilas uppträdde barskt, hotade med överhet och vapen. Han stannade i tre år och gjorde omfattande undersökningar av trakten. Han drog dock den slutsatsen, att tillgången på malm var för liten, och att fraktvägarna var alldeles för långa, för att man skall kunna driva ett lönsamt bergverk.

Men Petter Strandberg gav sig inte. Medintressenten Hans Berglind blev inspektör. Under hans tid fick man tillstånd till kopparplåtmyntning, som varade i 9 år. Man började även bryta koppar i Ljungdalen och byggde hytta också där. Men 1753 flyttade Hans Berglind, och då lät Strandberg först sin äldsta son, som dock dog av skörbjugg efter tre år, bli inspektör vid bruket, och sedan fick hans nästa son, Johan Henrik Strandberg, fortsätta att ta över ansvaret för bruket. Petter Strandberg

hade i början av 1750-talet ansökt och fått tillstånd av Bergskollegium att även börja med järnbruk. Och sonen Johan Henrik drog igång detta. Denne gjorde ett ”storartat järnmalmfynd” vid Gruvvålen och senare hittades också malmstenar, sk jordstenar, sydväst om Mittåkläppen. En masugn byggdes, och man hade en omfattande smidesverksamhet. Verksamheten gick bra och Johan Henrik och hans hustru Christina Hansdotter Busk från Funäsdalen levde som det anstod en brukspatron i Sverige den tiden. Men de blev även mycket uppskattade bland folket. Christina kom att kallas Kära Mor i folkmun, för att hon var så snäll och givmild mot brukets folk och hjälpte dem på olika sätt. Men även Johan Henrik dog alldeles för ung efter endast 7 års tid vid bruket.

Efter honom kom brukspatron Nils Södergren från Undersåker. Han drev bruket tillsammans med Lars Wahlqvist, som blev inspektör. Nils gifte sig med änkan Christina. Även han var en förnyare och hade t ex studerat järnkamintillverkningen i Norge.

Nu följer ett citat ur Abraham Hülphers rapport från Härjedalen i hans bok ”Samlingar till en beskrifning över Norrland”. Boken kom ut 1775, och han tackar Nils Södergren för dennes hjälp vid insamlandet av uppgifter. *(Det känns på något sätt fantastiskt att läsa en beskrivning från 1775, där en av Ljusnedals huvudpersoner blir livs levande intervjuad av Hülphers!)*

”Werkets byggnader och inrättningar bestå af Kopparsmälthytta, Masugn, Ämneshammare med två härdar, Kniphammare med två Ässjor, 1 räckhammare, 5 spikhamrar, Wärmugn och Klippsax samt två Klensmedesjärn. Alltsamman drivs för Interessenternes gemensamma räkning (där Nils Södergren ingick) av inspektör Lars Wahlqvist, men bruket står ännu under frihet?..... ..”Tilverkningen, som hittills bestådt af Spik, Dreflingar, Plogsjölar, och Billar, Slipstensåsar och varjehanda smiden, har mässt blivit såld til Norrige, utom något som förtryttas i orten och til Jämtland. Til Exporteringens bättre befrämjande hädan efter hoppas interessenterne snart winna godt slut på sina ansökningar.”

Därefter följer en beskrivning över större och mindre Gjutningar ”til Kakelugnar (med det måste menas järnkaminer, artikelförfattarens anm.) som man hoppas ska bli begärliga på orten, sedan folk blivit bekant med nyttan av en jämn och god värme i rummen”..... Brukspatron Södergren

hade efter flera försök fått fram en ugn, som han menade skulle vara mycket fördelaktig i badstugor.

Hülphers fortsätter med att berätta att denne Södergren började odla potatis på försök i Ljusnedal och Funäsdalen. Många blev intresserade, potatis var ett värdefullt tillskott till mathållningen.

Men den var ömtålig. För att odlingarna på bergens sydslutningar inte skulle frysa, var det nödvändigt att lövskogen kring potatis landen ej höggs ned. Potatisodlingen blev ett mycket viktigt tillskott i hushållen. Så här kunde man läsa i ett bergtingsprotokoll från 1794: ”Torparen Jon Persson Myrn i Wallarne anhöll att förbudet mot löftäkt skulle sträcka sig även till östra sidan av Wallarna eller vid Rumpåsen, i anseende till de Jord-päron-åkrar, vilka i senare åren blivit där anlagda och som av skogen tarvar skydd emot våldsamma oväder, vilket beviljades såsom lädande till nytta och befordran av Jord-Päron-sädet” (ur Gösta Bielkeborns bok *Minnen bland fjällens viden*, sid 86.)

På 1800-talet växlade bruksägarna med skiftande framgång. 1854 sålde brukspatronerna Fahlander, Roos och Bergman bruket till ett norskt konsortium bestående av 4 herrar, däribland Otto Farup. Bruksförvaltare blev Ottos brorson William Farup, född i Norge men av dansk släkt. Denne var välutbildad och hade tysk ingenjörsutbildning. Han var också mycket berest. Kanske genom något, som liknade en kupp, lyckades William överta rörelsen och blev ensam ägare. I samma veva upplöstes Kungl. Bergskollegium. Farup stod alltså fri att i stort sett göra vad han ville med bruket. Runt om i landet härjade järnbruksdöden och Ljusnedals bruk drabbades också. Farup började skissa på att lägga om järnbruket till storjordbruk. 1861 lämnade han in en ansökan till länsstyrelsen, att alla torparfamiljer skulle avhysas. Farup behövde deras jord för sitt storbruk. Bittra strider och överklaganden följde.

Farups store motståndare på orten var gruvdrängen Per Mårna Norberg. Om Norberg kan berättas följande i Bjelkeborns bok: Det fanns ingen skola på bruket, men Pers mor hade lärt honom läsa. Att skriva och räkna lärde han sig själv. I vuxen ålder började han på vinterhalvåret lära brukets barn att läsa och räkna och ambulerade mellan Bruksvallarna och Ljusnedal. Han blev mycket kunnig och blev så småningom nämndeman och till slut riksdagsman. Han överklagade

Farups ansökan. Men domen utföll till Farups fördel, och i december 1869 blev brukets torpare uppsagda.

De, som ville fick stanna och bli statare eller dagahjon, de, som ej fann sig i detta, skulle bli vräkta. Då valde många att utvandra till Amerika För att statuera ett exempel hur det kunde gå om man inte löd och lät sig vräkas, lät Farup två av sina hejdukar slå ut fönster och dörrar mitt i vintern hos Per Norbergs föräldrars hus.

Under hela denna tid skedde viss gruvbrytning, men man kan tänka sig vilken stämning det rådde. Gruvarbetarna försökte sabotera så mycket som möjligt och lät t ex den finaste malmen ligga kvar uppe vid brotten.

Men Farup byggde ett mejeri och hade 100 kor. Han anställde mejerskor, som kunde göra ost och smör. Men mest pengar tjänade han på skogsavverkning. Farup kom även i strid med samerna för att renarna betade på hans marker, och sköt en mängd av deras renar, de blev så att säga masslakt. Något som konstnären Johan Tirén förevigat på en målning. Trots alla kontroverser på hemmaplan blev Farup invald i riksdagen. Men när hans mandatperiod var slut, blev hans motståndare Per Norberg invald i stället.

Farup lär ha varit en komplicerad person. Sträng men även vänlig, vredesutbrott blandat med ånger, stark vilja, initiativrik. Som ett kuriosum kan berättas att han använde sig av brevduvor, som fick bo i ett duvslag, (*som man ännu kan se vid bruket,*) och han hade en tam berggub, som fick vara lockbete vid kråkjakt.

När han dog år 1893, sålde arvingarna ganska omgående allt till staten, och de torpare och gruvarbetare, som fanns kvar, blev hädanefter arrendatorer till lantbruksnämnden, och all övrig mark blev renbetesmark. Så slutade sagan om Ljusnedal!

Och idag, 2004, kan man på Bruksturen och Gruvturen i Ljusnedal beundra allt arbete som Byalaget i Ljusnedal lagt ned på skyltar och restaurering och guidning, så att dagens människor ska kunna känna och förstå livet på brukstiden! Och på de gamla markerna har semesterbyar och fritidshus växt upp. Ljusnedal lever!

(Lilian Jakobsson)